

Ђорђе БОЖОВИЋ, Борко КОВАЧЕВИЋ, Јасмина МОСКОВЉЕВИЋ
ПОПОВИЋ
Филолошки факултет Универзитета у Београду, Србија

ТИПОЛОГИЈА БАЛКАНСКИХ КЛИТИКА

Ђорђе БОЖОВИЋ, Борко КОВАЧЕВИЋ, Јасмина МОСКОВЉЕВИЋ ПОПОВИЋ
University of Belgrade, Serbia

A TYPOLOGY OF BALKAN CLITICS

The paper presents a survey of typological properties of clitics in the Balkan languages. Although specific cliticization patterns are traditionally observed as a unitary Balkan Sprachbund feature, the paper argues that even the so-called “core” languages of the Balkans possess different types of clitics in terms of their morphological properties and morphosyntactic behaviour.

Keywords: Balkan Sprachbund, clitics, linguistic typology.

Почев од Звикејевих радова којима је утемељен приступ клитикама у оквиру савремене лингвистичке теорије (Zwicky 1977; Zwicky 1985; Zwicky, Pullum 1983), пажњу различитих лингвистичких поддисциплина привлаче, пре свега, тзв. *специјалне клитике*, прозодијски везане морфеме чија су инхерентна лексичка и дистрибуциона обележја другачија у односу на остатак лексикона – било да је, при томе, реч о акцентогеним речима или о другим прозодијски везаним морфемама, афиксима. Специјалне клитике се, као такве, типолошки разликују и од речи, и од афикаса, мада и с једнима и с другима деле одређене заједничке карактеристике; те с тим двома универзалним лексичко-граматичким категоријама дају трипартитну класификацију лексикона на речи, клитике и афиксе (Gerlach 2002; из референтне литературе о клитикама, cf. Anderson, Zwicky 2003; Halpern 1998; као и зборник радова Gerlach, Grijzenhout 2000).

Премда сви, балкански и други језици, поседују такву лексичко-граматичку класу клитика, појединачни језици се међусобно знатно разликују у погледу тачнога инвентара клитика, начина њихове линеарне и прозодијске организације, те опсега деловања различитих морфонолошких и морфосинтактичких правила која важе у класи клитика. У овоме раду, размотрићемо клитичке системе балканских језика (албанскога, балканских словенских језика и српско-хрватског језика) у односу на типолошки значајне морфонолошке и морфосинтактичке критеријуме-дијагностике за анализу и утврђивање статуса клитика из опште литературе. Циљ рада представља типолошки прецизнија класификација клитика, у којој се ова лексичко-граматичка класа не супротставља

категорички класама речи и афикса, већ са њима чини континуум у коме, у одређеним језицима, клитике по својим типолошким обележјима стоје ближе полу афикса, а у другима ближе полу речи.

Сматрамо да је, према томе, могуће разликовати и више прелазних лексичко-граматичких класа на континууму између типичних („правих“) афикса и типичних (лексичких) речи, а које попадају под традиционални назив „клитике“. Њихов типолошки прелазни карактер може се означити терминима попут *клитички афикси* или *афиксалне клитике* с једне, односно *лексичке клитике* или *клитичке речи* с друге стране. Ефекат континуума огледа се, дакле, и у томе што, за разлику од типичних афикса и типичних речи као крајњих полова у континууму, које није тешко једнозначно дефинисати, не постоје, према томе, и *типичне клитике* као типолошки једнозначна и крослингвистички хомогена лексичко-граматичка категорија (cf. Haspelmath 2015).

Детаљан дескриптивни преглед клитичких система балканских језика даје Мишеска Томић (Mišeska 2006: 239-331). Инвентар клитика у језицима Балкана укључује објекатске заменичке клитике у акузативу, генитиву и дативу, као и рефлексивне и посесивне клитике, клитике помоћног глагола и различите модалне клитичке речце; а у балканском ромскоме и субјекатске заменичке клитике. Остале атоне (везници, предлози и др.) јесу просте клитике. У традиционалној граматици и тзв. постпозитивни одређени члан у балканским језицима (алб. *shok-u*; буг. *книга-та* и сл.) сматра се каткад енклитиком, мада се ради о афиксу (Halpern 1992; Ortmann, Popescu 2000), што је случај и с тзв. препозитивним чланом какав познају албански и балкански романски језици.

Све Звизијеве специјалне клитике у балканским језицима, дакле, у синтактичком погледу представљају неку врсту глаголских клитика, било да су, као клитике помоћног глагола, центри глаголске фразе, било да, као заменичке клитике, представљају различите глаголске аргументе. У оба случаја, клитике исказују φ -обележја с којима се глаголска фраза с којом су у вези слаже (cf. Kramer 2014 о редупликацији), те на тај начин представљају и једну врсту глаголске (афиксалне или афиксоидне) или пак „реченичне морфологије“ (Anderson 2005).

Клитички системи балканских језика разликују се, међутим, у степену граматиализације међусобно, на такав начин да, у појединачним језицима, у већој или мањој мери деле заједничка типолошка обележја с афиксима, односно с речима. Уколико се степен идиосинкразије узима као индикатор афиксалности морфеме (Luís 2004; Spencer, Luís 2012), балканске клитике могу се посматрати на континууму између афикса и речи, а клитицизација у балканским језицима може се посматрати пре као процес, него као категорички статус.

Овде ћемо навести релевантне морфонолошке, синтактичке и прозодијске критеријуме за анализу клитика у балканским језицима, на примерима из албанскога, балканских словенских и српскохрватског језика (в. табелу 1). Ови су језици одабрани као идеалнотипски представници трију клитичких система међу

језицима Балкана: албански као тип с најграматикализованијим, „афиксалним клитикама“ или „клитичким афиксима“, српскохрватски (стандардни штокавски) као тип с „лексичким“ клитикама (клитичким речима), односно балкански словенски језици као тип између ова два пола на континуууму.

Морфонолошки критеријуми у анализи типолошког статуса клитика укључују ограничења у погледу облика самих клитика или њихових могућих комбинација унутар клитичкога низа. Од важности је, тако, то да ли се клитике унутар низа групишу по одређеном ригидном обрасцу, као што и јесте случај и у свим балканским, и другим језицима; али и то да ли су све логички могуће комбинације клитика унутар тога обрасца заиста и реализоване и граматичне. Постојање строгог линеарног поретка код клитика те арбитрарних празнина у парадигми клитичкога низа (какво је тзв. ограничење лица и падежа; cf. Bonet 1991) јесу типичне особине афикса, што клитике чини ближима овоме типолошком полу.

Ригидни линеарни поредак поседују клитички низови у свим балканским језицима. У низу заменичких клитика, клитика у дативу (индиректном објекту) увек претходи клитици акузатива (директног објекта). У српскохрватском, све клитике помоћног глагола, изузев 3. лица сингулара презента *је*, увек претходе заменичким клитикама, док се клитика 3. л. сг. през. *је* увек налази на крају, а клитичка упитна речца *ли* увек на самом почетку клитичког низа.

Балкански словенски и албански језик поседују и додатна комбинаторичка ограничења – у низу двеју заменичких клитика, на месту клитике директног објекта у акузативу могуће су само клитике 3. лица (тзв. ограничење лица и падежа). Дакле, примера ради, неграматичне су комбинације типа **më të (mi te)* или **i më (muj/joj me)* у албанскоме. Могући су једино клитички низови с клитиком 3. лица на другоме месту, док се остале логичке комбинације заменичких аргумената морају исказати неклитички.

Уз то, унутар клитичкога низа делују морфонолошки механизми иначе непознати изван ове конструкције. У српскохрватскоме, тако, низ хомоформних клитика акузатива 3. л. фемининума *је* и 3. л. сг. през. *је* дисимилује се у *ју је*; док се у низу с повратном клитиком *се* и клитиком 3. л. сг. през. *је*, ова друга елидира. Та два морфонолошка правила примењују се, дакле, арбитрарно само унутар клитичког низа, у овим двама секвенцама с клитиком 3. л. сг. през. *је*, а не и иначе у језику, са сваким фонолошким */je/* или са сваким */cel/* и */jel/*. У албанском, само унутар клитичког низа делују правила кразе вокалских секвенци са вокалом *ë* (шва) каква се иначе не примењују на фонолошки једнаке секвенце нигде другде изван клитичкога низа; резултујући тзв. спојеним, синкретичким клитичким формама са *-a*.

Томе треба додати и то да су клитике 1. и 2. лица у албанскоме увек у синкретизму, тј. да само клитике 3. лица морфонолошки разликују облике датива и акузатива, с тим што, за разлику од аналогних неклитичких прономиналних форми, оне пак не разликују род. У српскохрватском су клитике акузатива и

генитива такође у синкретизму, али овде је тај синкретизам иначе одлика морфолошке категорије аниматности, и код свих именских речи у овој класи. Синкретизам који постоји код објекатских клитика у албанскоме јавља се само код клитичких облика заменица.

Такви идиосинкретички обрасци аломорфије и синкретизма унутар клитичког низа говоре у прилог његовом афиксалном или афиксоидном, пре него синтактичком карактеру. Управо је за комбинације афикса и граматичке основе типолошки карактеристична појава идиосинкретичких морфонолошких алтернација или арбитрарних празнина у парадигми и сл. Стога се за клитике у романским језицима, управо на основу ових морфонолошких критеријума, у литератури истиче како чине затворени систем који генеришу морфолошка, пост-синтактичка правила (Bonet 1995), те ако не представљају и саме једну врсту афикаса, барем стоје типолошки знатно ближе тој него категорији речи, укључујући ту и клитичке речи.

Индикативан је, у том смислу, и сам морфонолошки облик клитика у односу на неклитичке форме. Код словенских клитика постоји фонолошка сличност самих клитика и неклитичких речи (*хоћу* : *ћу*, *њему* : *му*, *себе* : *се* итд.); док у албанском језику то није случај (посебно клитике 3. л. *i*, *e*, *и* и рефлексивна клитика за свако лице *и* чине затворен морфолошки систем без фонолошке везе с неклитичким облицима *tij*, *saj*, *të*, *tyre*, *ta*, *to*). Изостанак морфонолошке сличности између клитичких и неклитичких форми такође чини клитике у албанскоме ближим афиксима него што су то клитике у словенским језицима, код којих је веза с речима, дакле, и фонолошки јаснија.

Поред изнад изложених морфонолошких обележја, за типолошки статус клитика свакако је од важности и њихово синтактичко понашање. И овде се нешто јасније издвајају два типолошка и ареална пола, један у тзв. централним језицима балканскога савеза (албанским и балканским словенским дијалектима средишњег Балкана), те други у српскохрватском (штокавском наречју) као језику изван балканскога језичког савеза, с различитим прелазним типовима у периферним балканским језицима (албанским и балканским словенским дијалектима периферије Балкана).

Уједно, то је и разлика између тзв. глаголских (локалних) и реченичних (Вакернагелових) клитика. И овде су, међутим, евидентни ефекти континуума, тако што балкански језици поседују, у већој или мањој мери, особине и једних и других (cf. Lewis 2002).

Као синтактички критеријуми при анализи клитика издвајају се, пре свега, комбинаторичка ограничења између самих клитика (клитичког низа) и осталог, неклитичког материјала у клаузи. Клитике се одликују „промискуитетношћу“ у односу на лексички материјал за који су везане, за разлику од афикса, који се увек везују за одређене, биране основе. Клитике у албанскоме и у том погледу стоје типолошки ближе афиксима, будући да су, као глаголске клитике, увек у проклиси уз глагол, дакле селективно се односе према категорији свог ослонца.

Српскохрватске енклитике су пак везане само за друго место унутар своје изговорне речи, (фонетске) фразе, односно клаузе, не бирајући категорију ослонца; док балканске словенске клитике стоје између ова два пола – у бугарском се клитички низ позиционира уједно на друго место у клаузи и у проклизи уз глагол.

Клитике, као ни афикси, не могу стајати самостално, у изолацији, и као ни афикси, не могу се ни координирати (**ga u je* → *њега и њу*). У клитички низ не може се интервенирати другим, неклитичким материјалом, а у језицима са тзв. глаголским клитикама, не може се интервенирати другим лексичким материјалом ни између клитике и њеног ослонца, глагола.

Таква синтактичка веза између клитике и њеног ослонца паралелна је вези између афикса и његове основе. Типолошки, дакле, није налик синтактичким везама које се успостављају у клаузи између „правих“, лексичких речи. Синтактичка блискост балканских клитика и афикса огледа се и у томе што су клитике, као и афикси, осетљиве на морфолошке категорије свог ослонца. Тако проклиза или енклиза објекатских клитика уз глагол у албанском и грчком (клитике су у енклизи само уз афирмативне облике императива), као и (не)могућност подизања клитика у словенским језицима (клитике се подижу у српскохрватскоме само из инфинитивних допунских клауза, због чега у балканским словенским субјунктивним клаузама подизање у потпуности изостаје), зависе од морфосинтактичких обележја финитности (или темпоралности) глагола, односно клаузе (cf. Вошковић 2004; Migdalski 2013).

Важан синтактички критериј јесте и облигаторност – афиксална (флективна) морфологија је, у принципу, увек облигаторна. О облигаторности реализације клитика у балканским језицима може се говорити у контексту објекатске редупликације. Овде се, међутим, клитике разилазе са афиксима – с једне стране (граматички је углавном облигаторна редупликација клитике у дативу, док је редупликација клитике директног објекта у акузативу обично у већој мери опционална); а с друге стране, редупликација објекатских клитика граматички је облигаторна тек у појединим албанским и македонским дијалектима, док је у другима (у стандардном албанском и бугарском језику) она у већој мери прагматички мотивисана (Kallulli, Tasmowski 2008).

	афикси	албанске клитике	балк. слов. клитике	штокавске клитике	речи
ригидни поредак	+	+	+	+	-
специфичне аломорфије	+	+	+	+	-
изостанак координације	+	+	+	+	-
немогућност прекида	+	+	+	+	-
немогућност подизања	+	+	+	+/-	-
морфолошка осетљивост	+	+	+	+/-	-
арбитрарне празнине	+	+	+	+/-	-

селективност	+	+	+/-	-	-
облигаторност	+	+/-	+/-	-	-
фонолошка посебност	+	+	-	-	-
„афиксалне клитике/клитички афикси“ ← → „лексичке клитике/клитичке речи“					

Табела 1. Преглед типолошких критерија на континууму између афикса и речи.

Када изнад наведене типолошке критеријуме-дијагностике за анализу клитика прикажемо сумарно (в. табелу 1), може се јасно уочити ефекат континуума у класи клитика. Док су афикси и речи категоријално супротстављени, балканске клитике су неједнако граматикализоване на оси између ова два типолошка пола. Из табеле можемо, такође, извести и следеће важне закључке: 1) ефекат континуума једнако прожима и морфонолошку, и морфосинтактичку димензију клитика – различита обележја распоређена су равномерно и у врху и у дну табеле, ближе једном и другом полу, без обзира на то ком граматичком домену припадају, што сведочи о клитикама као заиста посебној лексичко-граматичкој категорији, иако је њен статус типолошки прелазан између речи и афикаса; 2) уочљива су места, у табели обележена са +/-, на којима су процеси језичке промене у јеку, а одатле и релевантна обележја која „предводе“ ток граматикализације клитика у правцу афикса у балканским језицима, а то су, пре свега, синтактичка обележја.

ЛИТЕРАТУРА/BIBLIOGRAPHY

Anderson 2005: Anderson, S. *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: Oxford University Press.

Anderson, Zwicky 2003: Anderson, S., A. Zwicky. *Clitics*. // *International Encyclopedia of Linguistics*. Ed. by W. Frawley. 2nd edition. Oxford: OUP, 328.

Bonet 1991: Bonet, E. *Morphology after Syntax: Pronominal Clitics in Romance*. PhD thesis. MIT.

Bonet 1995: Bonet, E. Feature Structure of Romance Clitics. // *NLLT*, 13(4), pp. 607–647.

Bošković 2004: Bošković, Ž. On the Clitic Switch in Greek Imperatives. // *Balkan Syntax and Semantics*. Ed. by O. Mišeska Tomić. Amsterdam: John Benjamins, pp. 269–291.

Gerlach 2002: Gerlach, B. *Clitics between Syntax and Lexicon*. Amsterdam: John Benjamins.

Gerlach, Grijzenhout 2000: *Clitics in Phonology, Morphology and Syntax*. Ed. by Gerlach, B., J. Grijzenhout. Amsterdam: John Benjamins.

Halpern 1992: Halpern, A. The Balkan Definite Article and Pseudo-Second Position. // *Proceedings of the 18th Annual Meeting of the BLS*, pp. 338-349.

Halpern 1998: Halpern, A. Clitics. // *The Handbook of Morphology*. Ed. by A. Spencer, A. Zwicky. Oxford: Blackwell, pp. 101-122.

Haspelmath 2015: Haspelmath, M. Defining vs. Diagnosing Linguistic Categories: A Case Study of Clitic Phenomena. // *How Categorical Are Categories?* Ed. by J. Błaszczak et al. Berlin: De Gruyter, pp. 273-304.

Kallulli, Tasmowski 2008: *Clitic Doubling in the Balkan Languages*. Ed. by D. Kallulli, L. Tasmowski. Amsterdam: John Benjamins.

Kramer 2014: Kramer, R. Clitic Doubling or Object Agreement: The View from Amharic. // *NLLT*, 32(2), pp. 593–634.

Lewis 2002: Lewis, W. *A Distributional and Theoretic Study of P2 Clitic Cluster Changes in South Slavic*. PhD thesis. University of Arizona.

Luís 2004: Luís, A. *Clitics as Morphology*. PhD thesis. University of Essex.

Migdalski 2013: Migdalski, K. Diachronic Source of Two Cliticization Patterns in Slavic. // *Challenging Clitics*. Ed. by C. Salvesen, H. Helland. Amsterdam: John Benjamins, pp. 135–158.

Mišeska 2006: Mišeska Tomić, O. *Balkan Sprachbund Morpho-Syntactic Features*. Dordrecht: Springer.

Ortmann, Popescu 2000: Ortmann, A., A. Popescu. Romanian Definite Articles Are Not Clitics. // *Clitics in Phonology, Morphology and Syntax*. Ed. by Gerlach, B., J. Grijzenhout. Amsterdam: John Benjamins, pp. 295–324.

Spencer, Luís 2012: Spencer, A., A. Luís. *Clitics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zwicky 1977: Zwicky, A. *On Clitics*. Bloomington: IULC.

Zwicky 1985: Zwicky, A. Clitics and Particles. // *Language*, 61(2), pp. 283–305.

Zwicky, Pullum 1983: Zwicky, A., G. Pullum. Cliticization vs. Inflection: English. // *N'T. Language*, 59(3), pp. 502–513.